Turkish Studies *Historical Analysis*

Volume 14 Issue 2, 2019, p. 201-216

DOI: 10.29228/TurkishStudies.22938

ISSN: 2667-5552

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info / Makale Bilgisi

✍ *Received/Geliş:* 04.04.2019

✓ *Accepted/Kabul:* 10.06.2019

✍ *Report Dates/Rapor Tarihleri:* Referee 1 (06.05.2019)-Referee 2 (25.05.2019)

This article was checked by intihal.net.

MUHAMMED B. KALAVUN'UN ÜÇÜNCÜ SALTANAT DÖNEMİ'NDE (1310-1341/H. 709-741) MEMLÜK İKTİSADİ HAYATINI ETKİLEYEN UNSURLARA GENEL BİR BAKIŞ

İlyas GÖKHAN - Ridvan YİĞİT***

ÖZ

Jeopolitik ve stratejik açılardan Yakındoğu coğrafyasının önemli bölgelerinden biri olan Mısır'da Nil nehri parlak medeniyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İslamî dönemin başlamasından günümüze uzanan tarihsel süreçte Memlûk hâkimiyeti Mısır'a yaptığı katkılar bakımından büyük önem taşır. Memlûk Tarihi'nde de Muhammed b. Kalavun Dönemi (1293-1341) tarihçilerin kayıtlarında kalan ilgi çekici notlar ve günümüze ulaşan somut eserleriyle ayrıca ehemmiyet arz eder. Muhammed b. Kalavun genel devlet siyaseti olarak bir taraftan Haremeyn'in hamiliği rolünü başarıyla üstlenirken diğer yandan Aragon, Kastilya, Venedik gibi devletlerle çok boyutlu ilişkiler kurma vizyonuna sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Memlûk siyasi tarihinde en uzun süre hükümdarlık yapan Muhammed b. Kalavun aynı zamanda devleti iktisadi açıdan en yüksek seviyeye çıkaran hükümdar olarak tarihe geçmiştir. Eldeki veriler dinar için ideal ve şer'i vezin olan 4.25 gram, dirhem için ise 2.97 gramlık ölçülere en yakın değerlere Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde ulaşıldığını net olarak ortaya koymaktadır. Nitekim bu dönemde dinar ve dirhem kazandığı 4 ve 2.93 gr. seviyelerinin Memlûk Devleti yıkılana kadar bir daha yakalanamadığı görülmektedir. Memlûk parasının değer kazanmasında ya da değerinin korunmasında Muhammed b. Kalavun'un titizlikle uyguladığı iktisat politikalarının katkısı büyüktür. Üretimi artırıcı vergi uygulamaları, *er-Ravku'n-Nâsirî* adıyla bilinen büyük ve köklü toprak reformu ve sahte parayla etkin

* Prof. Dr., Nevşehir Üniversitesi, Ortaçağ Tarihi, E-posta: igokhan@ohu.edu.tr

** Dr. Öğretmen-MEB, E-posta: mnridvanyigit@hotmail.com

mücadelenin paranın değerini korumada önemli rolleri olduğu görülmektedir.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde iktisadi açıdan yakalanan büyük başarılarla rağmen, aynı zamanda Memlûk ekonomisini olumsuz etkileyen pek çok durum olduğu görülmektedir. Yönetim sisteminden kaynaklan krizler, salgın hastalıkların neden olduğu toplu ölümler, kitlesel göç hareketleri, doğal afetler, Nil rejiminin düzensizliklerinden kaynaklanan kuraklık ya da taşkınlara bağlı olarak ortaya çıkan enflasyon hareketleri bu dönemde Memlûk iktisadi hayatını olumsuz etkileyen unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Her şeye rağmen Muhammed b. Kalavun'un iktisadi sorunlara çözüm bulma ve Memlûk ekonomisini idare bakımından başarılı olduğuna hükmetmek mümkün görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Memlûk, Muhammed b. Kalavun, Ekonomi

A GENERAL OUTLOOK ON FACTORS AFFECTED MAMLUK ECONOMIC LIFE DURING THE THIRD REIGN OF MUHAMMED B. KALAVUN (1310-1341/H.709-741)

ABSTRACT

Nile River set the stage for the appearance of outstanding civilisations in Egypt – one of the geopolitically and strategically important regions of the Near East. Mamluk authority is of great importance in terms of their contributions to Egyptin the historical process from the times when Islamic domination started, to our present day. Muhammed b.Kalavun period (1293-1341) is also significant for the intriguing notes in the records of historians and tangible works existed until today. Whilst playing the role of protectorate of Haremeyn(Mecca and Medina) in general state politics; Muhammed b.Kalavun displayed that he had the vision of making multidimensional contacts with states such as Aragon, Castile and Venezia.

Muhammed b. Kalavun, who ruled the longest in the political history of Mamluks, at the same time, marked his name in history as the ruler maximising the state in terms of economics. Available data encloses that the closest value as 4.25 grams, ideal measurement for dinar, and 2.97 grams for dirham were reached during Muhammed b. Kalavun. Indeed, it is a fact that 4 and 2.93 gr value of dinar and dirham in this period could not be matched until the Mamluk Sultanate fell. Economic policies carefully applied by Muhammed b. Kalavun have great contribution to increase and maintaine the value of Mamluk currency. It is obvious that production-increasing tax applications, grand and radical land reform known as *er-Ravku'n-Nasruri* and fight against counterfeit money have significant role in protecting the value of the money.

Despite of great success in economics in Muhammed b. Kalavun Period, it can also be observed that there are many cases affecting

Mamluk economy in a negative way. Crisis resulting from administrative system, deaths following epidemics, mass migration, natural disasters, drought resulted from irregularities in Nile's regime and inflations in parallel with overflows catch attention as negative effectors of Mamluk economic life. Nonetheless; it appears to be possible to conclude that Muhammed b. Kalavun was successful at finding solutions in economic problems and managing the Mamluk economy.

STRUCTURED ABSTRACT

Egypt has been an important centre of civilisation since the most ancient times of history of humanity. Nile River paved the way for outstanding civilisations to be established in Egypt by carrying fertility and richness throughout its route. Mamluk period has an exceptional place in these significant periods that are extant and were built by the way paved by Islamic culture. In this 267-year historic period, especially Muhammed b. Kalavun Period (1293-141) is separately intriguing with its features shaping further Mamluk history and impressions left till today. There are two main reasons why this period is the centre of attention: political reasons and economic reasons. In this essay, the latter is aimed to be analysed.

When the political extent of Muhammed b. Kalavun is analysed, it is seen that he came to power for the third time although he was kept from the throne twice. Furthermore; the Sultan made the right choices in the endless power struggle of the aristocracy and by taking the right steps, strengthened his power. Muhammed b. Kalavun had significant success in economy along with his political success which he had during the time he came to the power in his third reign and is the subject of this study. On one hand Muhammed b. Kalavun was emphasising that he was the patron of the Islamic World, on the other hand, he did not stop paving the way of commercial agreements to be made with the Venetians to overcome the prohibition of trade by the Pope V. Clement for Egyptian Mamluks. The same sensitivity was observed in correspondences with the kingdoms of Aragon and Castile in Spain and Muhammed b. Kalavun provided these states with the guarantee of road safety within his field of power and enabling politics.

When the value that dinar and dirham gained during Mamluk economic history from its establishment to its fall is studied, it catches ones attention that Mamluk currency reached its highest value during Muhammed b. Kalavun; for it is seen in available sources that in Muhammed b. Kalavun period, dinar was 4 and dirham was 2.93 grams. These values are the closest values to the value of 4.25 grams for dinar and 2.97 grams of value for dirham in ecclesiastical measurement. Role of Muhammed b. Kalavun in this success is grand indeed. He followed a multidimensional policy to enable the currency to maintain the market value. To protect gold and silver resources, taking the mint management under strict authority, fighting against forgery, pursuing decisive policies in placing basic consumption goods, primarily wheat, on the market are examples to his multi-directional policies.

Muhammed b. Kalavun weakened the economic power of great amirs with the help of his land reform known as *er-Ravku'n-Nasiri* and gained the public trust by reducing or abolishing taxes. Some Mamluk historians make a connection between the basic reason of the dethronement of Sultan Lacin and Muhammed b. Kalavun's cadastre work. Muhammed b. Kalavun's realisation of the fact that he could end up like him and despite of this fact, his act of land registration and his desire to establish a permanent economic result is one of the main issues that we intend drawing attention in this study.

It will be misleading to see that Muhammed b. Kalavun period is an uninterrupted success story reached through the above-mentioned radical structural reforms. Moreover, the following can be considered as his failures: He could not weaken the effect of amirs on economy in his early times, he could not lead the economy and he failed to satisfy abolishing the negative effects of some natural, geographical and political issues on economy. Political crisis, external attacks, exceeding expenditures for military purposes, natural disasters and results of irregularities in Nile's regime were negative effectors of Mamluk economy in Muhammed b. Kalavun period.

There is a strong relationship between political stability and economic progress. This relationship was in negative direction in Muhammed b. Kalavun period; thus, this had negative effects on the country's economy in particular periods. In the period that we study; in the first times of the third reign of the Sultan, where the power was not in favour of him yet, some trafficking activities were seen and the Sultan tried to overcome this situation by placing the wheat in his warehouses on the market. It was also seen that the conflicts with Ilkhanids caused negative results in economic life of Mamluks during Muhammed b. Kalavun period and this was felt in Biladu's-Sam (Palestine-Jordan-Lebanon-Syria region) rather than in Egypt.

Geographical factors have direct positive or negative effects on economy; therefore, it is impossible to judge Mamluk geography as a whole. Our researches indicate that Nile region, Mediterranean coast line, regions where desert climate is dominant and mountainside have different effects on Mamluk economy. Documents enclosing that Muhammed b. Kalavun made grain consolidation to the regions affected by drought in some periods are extant.

It is observed that cultivated land was under water for months in some years as the result of the insufficiency of Nile's level or overflows during the period studied in this essay. It can also be concluded that the enormous channels and sets constructed by Muhammed b. Kalavun could not compensate for the economic losses caused by the overflows during the times when the water level went over 18 zira (approximately 10 meters). This situation lowered the self-sufficiency capacity of the country as well as setting the ground for social problems caused by inflation. Lastly; it is seen that the population in regions under mass people and animal deaths threat because of earthquake, flood, epidemics and war migrated to safer cities and this situation negatively affected the production-consumption balance. To sum up; Muhammed b. Kalavun overcame the external problems caused by the Ilkhanids, solved the problems of domination caused by the struggle between

amirs, tried to prevent the economic loss caused by the irregularities of Nile's regime and he represented the highest place that can be reached in economy in terms of currency value in the Mamluk history.

Keywords: Egypt, Mamluk, Muhammed b. Kalavun, Economy

Giriş

Mısır, Afrika kıtasının bir parçası olmasına rağmen aynı zamanda Ortadoğu'nun mütemmim cüzü ve kıtaya geçiş yolu üzerindeki konumu itibariyle de tarih boyunca önemini korumuş kilit bir ülkedir. Eyyubî iktidarına son veren Memlûklar'ın (1250-1517), yalnızca Mısır'a hâkim olmakla kalmadığı, kaynaklarda Biladü's-Şam terkihiyle ifade edilen günümüz Suriye toprakları, Doğu Akdeniz havzası, Libya'nın doğusundan Mısır'a kadar uzanan sahil şeridi, Sudan'ın kuzey bölgeleri ve Fırat havzasında da gücünü hissettiren önemli bir devlet olduğu görülmektedir.

Memlûkların Mısır'da iktidarı ele aldığı dönemde bölgeyi tehdit eden iki unsur olduğu görülmektedir. Bunlar: Haçlılar ve İlhanlılardı. Memlûklar adı geçen bu iki yıpratıcı unsura karşı da kendilerini müdafaa etmeye çalışmıştır (Selim, 1962: 185). Kaynaklarda Bahriyye ve Burciyye adlarıyla tesmiye edilen¹ ve iki ana dönem halinde incelenen Memlûk Devleti tarihinde Sultan Seyfeddin Kalavun, Kalavun'un oğulları ve torunları önemli izler bırakmıştır. Her devletin kuruluş döneminde olduğu gibi Memlûklarda da bazı kuruluş dönemi sancıları yaşandığı müşahade edilmektedir. Bilhassa Memlûklar gibi iktidarın verasetle intikaline sıcak bakılmadığı ve her güçlü emirin yeterli desteği bulduğunda saltanat mücadelesine girmesinin doğal karşılandığı bir devlette, iktidarın muhkem bir el tarafından kontrol edilmesine kadar geçen süreçte taht mücadelelerini doğal karşılamak gerekir. Nitekim ana hatlarıyla bakıldığında Sultan Seyfeddin Kalavun'a kadar geçen süreç ve Memlûk hâkimiyetinin sona ermesine kadar geçen süreçte istikrarı sağlama konusunda sorunlar yaşanmaya devam etmiştir. Belki de bir istisna olarak Memlûk tarihinde 42 yıla yakın bir süre ülkeyi yöneten Muhammed b. Kalavun, bu bakımdan sıra dışı bir örnektir.²

Memlûk kaynakları değerlendirildiğinde Muhammed b. Kalavun'un, muktedir memlûk emirleri tarafından Eşref Halil b. Kalavun'un katlinden sonraki sancılı süreçte yeni sultan seçilinceye kadar muvakkaten tahta geçirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim detayları bazı tetkik eserlerde (Surûr, 1947: 31) geçen bilgilere göre bu tasarrufun olumsuz sonuçlarından çekinen emirler Şam bölgesine³ gönderdikleri mektuplarda Muhammed b. Kalavun'un, ağabeyi tarafından vekil kılındığı yönünde ifadeler kullanmaktaydı. Tepkilere bakılırsa ilk anda devlet merkezinden gönderilen mektupların muhatabı olan büyük emirlerin de durumu olağan karşıladığı ve ciddi bir tepki ortaya koymadıkları anlaşılmaktadır. Ancak zaman geçtikçe ve saflar netleştikçe 9 yaşındaki bir çocuğun eline bir ülkenin kaderini teslim etmenin yanlış olduğunu yüksek sesle ifade eden emirlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Hüsameddin Laçin⁴ ve Ketboğa⁵ tarafından dillendirilen teklifin içeriği (İbn Haldun, Cilt 5, 1413: 484-485; İbn İyas, Cilt I/1, 1431/2010: 386-394; Âşur, 1976:110) ülkeyi dirayetli bir hükümdarın yönetmesi gerektiği şeklindeydi.

Büyük emirlerin kararıyla Ketboğa'nın sultan ve Laçin'in de saltanat naibi seçilmesiyle sonuçlanan (Baybars el-Mansûrî, 2016: 134; Aynı müellif 1419/1998: 305) Muhammed b. Kalavun'un

¹ Memlûk Devleti'nin ilk dönemi yani *Bahrî MemlûklarDönemi* için İbn Devâdârî, *ed-Devletü't-Türkiyye* ifadelerini kullanmaktadır. Bk: (İbn Devâdârî, 1960: 12); Memlûk Devleti'nin ikinci dönemi yani *Burcî MemlûklarDönemi* için İbn İyas *ed-Devletü'l-Cerâkise* tanımlamasına yer vermektedir. Bk: (İbn İyas, 1431/2010, Cilt I/I: 312).

² Kalavun hanedanının tarihçesi ile ilgili olarak bk (Aktan, 1996: 605-620); Muhammed b. Kalavun Dönemi siyasi tarihi için bk: (Sağlam, 2015:74-399); Muhammed b. Kalavun Dönemi sosyo-kültürel tarihi için bk: (Yiğit, 2018:68-290).

³ Günümüzde birçok ülke ve kenti içine alan Bilâdü's-Şam hakkında bk (Halil b. Şahin, 1988: 40-52)

⁴ Sultan Laçin Dönemi için bk (Ebû'l-Fida, Cilt 2, 1417/1997: 370-378).

⁵ Sultan Ketboğa Dönemi için bk(İbn İyas, Cilt I/I, 1431/2010: 386-394

bu ilk saltanatında herhangi bir ciddi etkinliği olmadığı görülmektedir. Ancak idareyi ele alan Ketboğa, -kendi iktidarını güçlendirmek için- Kahire'ye Moğol kökenli bir grubu⁶ davet etmek gibi attığı bazı adımlardan dolayı kısa süre içinde ciddi bir muhalefetle karşılaşarak yönetimi saltanat naibi olan Hüsameddin Laçin'e bırakmak zorunda kaldı (Ebü'l-Fida, Cilt 2, 1417/1997: 370; Baybars el-Mansûrî, 1419/1998: 313; Âşur, 1976:113; Surûr, 1947: 37). Memlûk tahtının yeni sultanı niyabetten asalete geçen Hüsameddin Laçin olacaktır.

Kaynaklar, Hüsameddin Laçin tarafından yapılan kadaastro/ravk⁷ çalışmasından maddi zarar gören ve memnun olmayan emirlerin bu nedenle onu tahttan uzaklaştırmak üzere politik bir ittifak kurduğu yönünde görüş birliği içindedir. (Ebü'l-Fida, Cilt 2, 1417/1997: 378-379; İbn Kesir, Cilt 14, 1995: 42-44; İbn Dokmak, 1999:102-103; Poliak, 1939: 32-45). er-Ravk'ul-Hüsamî ifadesiyle kaynaklarda yerini bulan bu yeni ikta düzenlemesi sonucunda doğal olarak iktaları azalan ve iktisadi bakımdan kayba uğrayan muktedir emirler saltanat makamına getirdikleri gibi sultan Laçin'i uzaklaştırma planları yapmaya başladılar. Laçin'in katlinden sonra emirler artık 14 yaşına ulaşmış bulunan Muhammed b. Kalavun'a 14 Cemaziyevvel 698'de (M. 17 Şubat 1299) tekrar idareyi teslim ettiler. (Makrizî, Cilt 1/III, 1939: 872; İbn Hacer, Cilt 1, 1414/1993: 533; İbn Tagribirdî, Cilt 8, 1413/1992: 115). Bu ikinci saltanat döneminde de Muhammed b. Kalavun'un iktidar makamında olmasına rağmen tam anlamıyla muktedir olamadığını söylemek mümkündür. Bunun nedenleri makale konusunun dışında olmakla beraber, saltanat niyabetini deruhte eden Seyfeddin Sellâr⁸ ve Üstâdâr makamını işgal eden Rükneddin Baybars el-Çaşnigîr⁹ tarafından yapılan tazyik nedeniyle sultanın rahat hareket edemediği kaynaklardan kolaylıkla anlaşılabilir. Üstelik Baybars ve Sellâr'ın şahsında *Burciyye*, *Salihyye* ve *Mansuriyye* gibi güç merkezleri de mücadele halindeydi. Dönemin doğrudan tanıdığı konumunda olan Memlûk müellifi Baybars el-Mansûrî, sultanın bu zorlu süreçte hacca gitme bahanesiyle *terk-i diyar etmek* dışında bir çıkar yol bulamadığı bilgisini vermektedir (Baybars el-Mansûrî, 1419/1998:404).

Muhammed b. Kalavun'un baskılardan bunalarak hacca gitme bahanesi ile günümüzde Ürdün'de bulunan Kerek¹⁰ kalesine sığınmasının üzerinden fazla bir zaman geçmeden şartların tekrar lehine döndüğü görülmektedir. Baybars tarafından kendisine gönderilen ve sabık bir sultanın hak etmeyeceği kadar ağır ifadeler içeren mektuplara (Örnekler için bk: Nüveyrî, Cilt 8, 1412/1992: 159-163; İbn Tagribirdî, Cilt 8, 1413/1992: 204; Hammâde, 1398/1978:159) sultanın verdiği cevaplar diplomatik incelik kabiliyeti bakımından oldukça başarılı sayılabilir. Muhammed b. Kalavun'un, bir yandan Kerek'te kendisinin daha fazla rahatsız edilmemesi için politik bir üslup seçerken diğer yandan da Kahire'ye döndüğünde iktidarını tahkim etme yolunda kendisini destekleyebilecek kişilerle iletişim halinde olduğu görülmektedir. İktidarını gasp eden Baybars'ın hatalarını kollayan Muhammed b. Kalavun, şartların olgunlaşması ve bilhassa Dimaşk ümerasının desteğiyle fiilî olarak 26 Ramazan 709 (M. 27 Şubat 1310) tarihinde tekrar üçüncü kez hükümdar oldu (Makrizî, Cilt 2/I, 1939: 73). Muhammed b. Kalavun'un 31 yıl devam edecek olan bu üçüncü saltanat dönemi her anlamda Memlûk tarihinde müstesna bir mevki işgal eder. Öncelikle yaptığı atamalar, lağvettiği ve ihdas ettiği kurumlarla siyasi istikrarı sağlayan sultan, dengeli ve tutarlı bir dış politika izlemeye gayret etti. Hükmettiği coğrafyanın insan kaynağını iyi tanıyan Muhammed b. Kalavun, halkın desteğini almasına yardım edecek yeni adımlar attı. İktisadi durumu iyileştirmenin diğer tüm alanlardaki başarısının temel

⁶ Memlûk kaynaklarında Uyrat/Vâfidiyyûn adlarıyla tanımlanan bu grup, Kalmuklar gibi Batı Moğollarına mensup birkaç kabileyi ifade etmektedir. Memlûk Devleti'ne iltica eden bu grupla ilgili detaylı bilgi için bk(Kanat, 2000: 105-120).

⁷ Ravk, ülke arazisinin askerî amaçlarla iktalara ayrılarak yönetilmesi demektir. Memlûklar Dönemi'nde yapılan bu çalışmalar siyasi yönden olduğu kadar iktisadi yönden de önem taşımaktadır.

⁸ Seyfeddin Sellâr'ın biyografisi için bk(Sâfedî, Cilt 2, 1418/1998: 489-494)

⁹ Baybars el-Çaşnigîr'in son zamanları için bk(Ebü'l-Fida, Cilt 2, 1417/1997:395).

¹⁰ Kerek, günümüzde Ürdün'de bulunan bir kaledir. Askerî bakımdan bölgeyi kontrol etmeye müsait bir konuma sahip olan Kerek'in Muhammed b. Kalavun tarafından çeşitli dinî, sosyal ve kültürel yapılarla donatıldığı ve sonradan bir idarî merkez haline getirildiği görülmektedir. Bu önemli bölgenin tarihçesi için bk(Ebü'l-Fida, tarihsiz: 246-247)

şartı olduğunu iyi kavradı ve bu alana detayları aşağıda açıklanmaya çalışılacak olan yatırımlar yaparak Memlûk tarihinin zirvesini temsil eden bir hükümdar olarak tarihe geçti. Muhammed b. Kalavun Dönemi'ni iktisadi açıdan sağlıklı olarak değerlendirebilmek için döneme damgasını vuran olumlu ve olumsuz gelişmeleri mukayeseli olarak incelemek gerekir.

1- Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde İktisadî Alanda Yaşanan Olumlu Gelişmeler

Memlûk Devleti'nin hâkim olduğu coğrafya düşünüldüğünde Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde iktisadi hayatı etkileyen bazı temel faktörlerin varlığı dikkat çeker. Herhangi bir ülkenin iktisadi tarihini ya da belli bir kesiti o ülkenin iklim koşullarından, yer altı ve yer üstü kaynaklarından, ham madde yahut su kaynaklarından bağımsız olarak ele almak mümkün değildir. Bir örnek vermek gerekirse Herodot tarafından *Nil'in bir armağanı* olarak değerlendirilen Mısır coğrafyası (Herodot, 2014: 125-134) bazen de Nil taşkınlarından muzdarip olmuştur. Aynı şekilde Memlûkların bazı bölümlerine hâkim olduğu ve jeopolitik bakımdan büyük önem taşıyan *Bereketli Hilal* tarih boyunca bu coğrafyaya hükmeden devletlere önemli avantajlar sağlamasına karşın burayı mütecaviz düşmanlara karşı savunma mecburiyetinde bırakmıştır. Doğal olarak bu durum da iktisadi hayatı olumsuz etkilemiştir.

Muhammed b. Kalavun'un; harici saldırılar, Nil taşkınları, kalpazanlık, doğal afetlerin neden olduğu tahribatlar gibi Memlûk iktisadi hayatını olumsuz etkileyebilecek her durumla kararlı bir şekilde mücadele etmeye çalıştığı görülmektedir. Mısır ve Suriye'nin esas zenginlik kaynağının bereketli toprakları olduğunu bilen sultan, iktidarını pekiştirdiği üçüncü döneminde kullanılabilir arazide¹¹ bir tahrir çalışması yaptırarak hem siyasi bakımdan emirlere karşı kendi elini güçlendirmiş hem de iktisadi refahı artırmaya çalışmıştır. Eldeki kayıtlar Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde kullanılan toprakların 8 ana gruba ayrıldığını (Surûr, 1947: 293) göstermektedir. Nil sularının ulaştırılamadığı yüksekte kalan ve *şeraki* denen topraklarla çukurda kaldığından dolayı su birikmesi sonucunda bataklığa dönen *müstebher* adı verilen toprakların bir kısmının Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde kaderinin değiştiğini söylemek mümkündür. Zira ülke ekonomisinin gelişmesi ile ekilebilir alanlar arasındaki sıkı irtibatı kavrayan sultanın, açtığı kanallarla bir taraftan Nil'in suladığı arazi miktarını artırırken diğer taraftan taşkınlardan dolayı ekilemeyen arazileri de tarıma kazandırarak iktisadi gelişmeye zemin hazırladığı görülmektedir.

Eski çağlarda yaşanan tarım devriminden günümüze kadar geçen süreç düşünüldüğünde toprak yönetiminin farklı boyutları olduğu görülür. Toprağın mülkiyeti, kimler eliyle nasıl kullanılacağı, vergilendirilmesi, verimliliği gibi konular geçmişten günümüze kadar bir yönüyle iktisadi diğer yönüyle de siyasi bir mesele olarak görülmüştür. Çünkü zenginlik kaynağını elinde tutan kişi ya da gruplar doğal olarak siyasi gücü de kontrol etmişlerdir.

Muhammed b. Kalavun'un tarım politikasının bazı temel dinamikleri olduğu görülmektedir. Öncelikle ülkenin hayat kaynağı olan Nil¹² nehrini ıslah etmek, suyu kanallar vasıtasıyla geniş bir alana götürerek ülke ekonomisini güçlendirmek, kontrolsüz akan Nil'in getirebileceği muhtemel felaket ve yıkıma engel olmak amacıyla sultanın önemli adımlar attığı görülmektedir. Bu alanda belki de en başta zikredilmesi gereken adımlar, Muhammed b. Kalavun tarafından yaptırılan İskenderiye kanalı ve Halicü'n-Nâsırî¹³ adıyla meşhur olan kanaldır (al-Harity, 2000: 225).

Muhammed b. Kalavun'dan bir asır sonra yaşayan bazı memlûk tarihçileri bu kanalların kendi dönemlerinde işler halde bulunduğunu belirttikten sonra, üzerindeki köprü sayılarına varana kadar (İbn Tagribirdî, Cilt 9, 1413/1992: 185) kanallarla ilgili bilgi vermektedir. Sultan tarafından atılan ve kalıcı

¹¹ Muhammed b. Kalavun Dönemindeki toprak türleri şunlardır: Elbak, Elberaib, Barş, Vesih, Hars, Şeraki ve Müstebher. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk (Surûr, 1947: 292-293).

¹² Nil nehrinin güzergâhı ile ilgili olarak bk (Said, 1933: 7-91); Nil seviyesinin ölçümü, mikyas ve Mısır halkı için önemi hakkında bk (Makrizî, Cilt 1, tarihsiz: 57-61; Süyûtî, Cilt 1, 1997: 179)

¹³ Halicü'n-Nâsırî ile ilgili olarak bk (İbn Tagribirdî, Cilt 9, 1413/1992: 185)

bir yatırım olarak düşünüldüğü görülen bu ve benzeri adımların iktisadi hayata büyük katkı sağladığı muhakkaktır. Muhammed b. Kalavun'un kendinden önceki dönemlerde inşa edilmiş bazı meydanları yıktırarak (Ayalon, 1979: 38-42) tarımsal amaçlar için kullanılabilir hale getirdiğine yönelik kayıtlar da yine sultanın her kaynağı iktisadi açıdan değerlendirme yönündeki iradesini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.

Yukarıda değinilen altyapı çalışmaları ile paralel bir şekilde Muhammed b. Kalavun'un önemli bazı yapısal reformları hayata geçirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Sonuçları üzerinden bakıldığında bu alanda atılan en önemli adım da kuşkusuz er-Ravku'n-Nâsır¹⁴ adıyla bilinen tahrir çalışmasıdır. Memlûk arazilerinin kadastral bir planlamaya tabi tutulması anlamına gelen ravk çalışmasını aslında ilk defa Memlûk tarihinde hayata geçiren kişi Muhammed b. Kalavun değildir. Memlûk kaynakları Muhammed b. Kalavun'dan önce Hüsameddin Laçin tarafından yapılan ve onun sonunu hazırlayan arazi tahriri ve sonuçları ile ilgili doyurucu bilgiler vermektedir (İbn Kesir, Cilt 14, 1995: 42-44; Nüveyrî, Cilt 31, 1412/1992: 345; İbn Dokmak, 1999: 101). Arazi tahriri ile toprakların mülkiyeti ve ümeraya düşen oran değiştiği için memlûk satın alan ve sahip olduğu memlûk sayısına göre saltanatı hedefleyen emirlerin gücü zayıflamaktaydı. Böylece tahriri yapan sultanın gücü de ümeraya karşı artmaktaydı. Bu yönden bakıldığında Muhammed b. Kalavun tarafından yapılan kapsamlı ravk çalışmasının iki temel boyutu olduğu, düzenlemenin bir yandan sultanın iktidarını tahkim ederken diğer yandan iktisadi kazancı artırdığı görülmektedir.

Sultanın yürütülen tahrir çalışmasını titizlikle takip ettiği ve tahrir yapılacak bölgelere gönderilecek görevlilerin seçiminde özenli davrandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde yapılan tahrir çalışmasını ele alan incelemeler (Tsugitaka, 1998: 74-87) bu hassasiyeti net olarak ortaya koymaktadır. Aşağı Mısır, Garbiyye, Şarkıyye, Münifiyye, Buhayra, İtfihiyye, Feyyum, Behensa ve İhmim bölgelerinde ilki 713 (M. 1313-1314) sonuncusu da 725 (M. 1324-1325) yılında olmak üzere toplam 4 büyük tahrir çalışması yapılmıştır. Muhammed b. Kalavun tarafından yaptırılan ravk sonucunda devletin kasasına giren toplam gelir ve dönemin emirlerinden yapılan kesinti miktarını ortaya koyan bir çalışma görebildiğimiz kadarıyla mevcut değildir. Ancak kaynaklara yansıyan ferdi örneklerden yola çıkarak bir tahmin yürütmek ya da bir fikre varmak mümkündür. Tahrir neticesinde Laçin Dönemi'nde yalnızca Seyfeddin Mengütemur'dan 100.000 irdeb buğday kesinti yapıldığı düşünülürse (Surûr, 1947: 288-289) çok daha kapsamlı bir tahrir çalışmasının yapıldığı Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde bu işten iktisadi açıdan devletin oldukça kazançlı çıktığı ileri sürülebilir.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk iktisadi hayatını olumlu etkileyen faktörler düşünüldüğünde sultanın gerek içerde gerekse dışarıda atmış olduğu siyasi adımların ülke ve hatta bölge ekonomisine olumlu yansıdığı hususunu gözlemlemek mümkündür. Tahrir faaliyetleri sonucunda memlûk üst yönetim mensuplarının etkinliğinin kırılması, halkın üzerindeki ağır vergilerden bir kısmının kaldırılması ve muhtekir zümreyle kararlı bir mücadele sergilenmesi, vergi kaynağı olan halkı korumaya yönelik başlıca adımlar olarak dikkat çekmektedir. Vergi kaynağının korunmasının doğal sonucu da ekilen arazilerin artması ve iktisadi hayatın canlanması şeklinde kendini göstermiştir. Müslim-Gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın yabancı devletlerle ticari anlaşmalar yapılması, yolların güvenliğini temin etmeyi öncelikli hedef olarak gören bir politik tavır sergilenmesi ve paranın değerini korumaya yönelik adımlar atılması da olumlu sonuçlar vermiştir.

Dönemin çağdaşı olan Memlûk tarihçileri tarafından verilen bilgiler bilhassa bazı vergi kalemlerinde devletin alacaklarından vazgeçmesinin iktisadi açıdan olumlu karşılandığına yönelik kayıtlar sunmaktadır. Müteakip dönemin tanıdığı olan ve kaldırılan vergilerin detaylı listesini veren müverrihler de (İbn Tagribirdî, Cilt 9, 1413/1992: 38-41; İbn Dokmak, 1999: 124) Muhammed b. Kalavun'un bazı vergi türlerini kaldırarak halkın güvenliğini kazandığını ve bu adımın uzun vadede

¹⁴ Muhammed b. Kalavun tarafından yapılan bu kapsamlı tahrir çalışmasıyla ilgili bir değerlendirme için bk (Yiğit, 2018: 266-275)

üretimi artırıcı bir rol oynadığını kaydetmektedir. Üretimin artmasının en doğal sonucu piyasada mal ve para hareketinin canlanması olacaktır. Bu aşamada da piyasada devlet kontrolündeki darphanede basılan paranın yanında sahte paraların bulunma ihtimali kendini gösterir. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde bu türden vakalara da rastlandığına yönelik elde çeşitli kayıtlar mevcuttur. Makrizî tarafından verilen bilgiler kalpazanların mallarının müsadere edilmesiyle devletin kasasına giren yüklü miktardaki para ve kalpazanlıkla mücadele konusunda sultanın tavizsiz tutumu hakkında (Makrizî, Cilt II/1, 1939: 32) şüpheye yer bırakmayacak bir kararlılık tablosu çizmektedir.

Memlûk hâkimiyet sahasının iktisadi potansiyelini iyi bilen batılı ülkelerin bu bölgeye ilgilerinin Muhammed b. Kalavun'dan önceki dönemlere uzandığı görülmektedir. Günümüz İspanyasının önemli bölgelerinden¹⁵ biri olan Kastilya'nın Kralı Alfonso ile Seyfeddin Kalavun arasında hediyeleşmelerle başlayan (Surûr, 1947: 262) ve tüm tarafların çıkarına sonuçlar doğuran iktisadi münasebetler bölge ülkeleri ile Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde de devam etmiştir. Aragon Krallığı ile yapılan mektuplaşmaların içeriğine bakıldığında yolların ticari güvenliğinin sağlanacağına yönelik taahhütler (Atiya, 1966: 18-19) dikkat çekmektedir. Muhammed b. Kalavun tarafından verilen taahhütlerin yalnızca Aragon menşeli tüccarları korumaya matuf olmadığı, aynı zamanda Memlûk mallarının bu tüccarlar marifetiyle Avrupa pazarlarıyla buluşmasına da yardımcı olma amacı taşıdığına hükmedilebilir. Memlûklar yalnız Aragon ve Kastilya ile değil, İtalyan şehir devletleri ile de önemli ticari ilişkiler kurmuştu. Muhammed b. Kalavun Dönemi'ni ilgilendiren belgeler, Papa'nın Memlûklarla ticaret yasağına rağmen¹⁶ Venediklilerin iyi ilişkiler kurulmasını isteyen mektuplarla Memlûklara başvurduğunu (Pedani, 2002: 425) göstermektedir. Öyle anlaşıyor ki Venedikliler için paraya duyulan ihtiyaç Papa'ya duyulan ihtiyaçtan daha fazlaydı. Memlûklar açısından bakıldığında ise yukarıda zikredilen durumlar Muhammed b. Kalavun'u, uluslar arası ticaretin kendi ülkesi için sağlayabileceği faydaların farkında olan bir hükümdar olarak tanımlamaya imkân verecek deliller olarak değerlendirilebilir.

Bahsi kapatmadan önce Muhammed b. Kalavun'un para ve piyasa politikası ile ilgili olarak attığı olumlu adımlara da değinmek yerinde olacaktır. Günümüz için geçerli olduğu gibi Memlûklar döneminde de kullanılan paranın değeri, devletin gerek kendi halkı gözündeki itibarı gerekse uluslar arası alandaki itibarı bakımından temel belirleyicilerden biriydi. Bu nedenle Memlûk nukudunun tarihsel seyri takip edilerek devletin geçirmiş olduğu iktisadi, siyasi sosyal ve kültürel aşamalar hakkında da bilgi sahibi olmak mümkündür. Muhammed b. Kalavun Dönemi'ni Memlûk tarihinin zirvesi olarak kabul eden tarihçiler şüphesiz bu iddialarını temellendirirken sultanın kazandığı savaşlar ve yaptığı devasa mimari eserler kadar, ülkeyi getirdiği iktisadi seviyeyi de hesaba katmaktadırlar. Gerek dönemin ana kaynaklarındaki iktisat politikaları değerlendirildiğinde gerekse Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde cari olan dinar, dirhem, fels üçlüsünün piyasa değerleri üzerinden bir okuma yapıldığında, Muhammed b. Kalavun'un Memlûk tarihinde istisnai bir başarı hikâyesi yazdığı sonucuna ulaşmak mümkün olur.

Memlûk nukudunu merkeze alan mukayeseli çalışmalarda verilen bilgiler Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde 4 gr. seviyesine ulaşan¹⁷ dinarın, onun ölümünden Memlûk Devleti'nin yıkılışına kadar bir daha aynı vezni yakalayamadığını (Necidî, 1414/1993: 190) ortaya koymaktadır. Dirhemde de aynı durum söz konusu olup, Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde dirhem de en itibarlı zamanlarını yaşamıştır. Bahrî Memlûklar döneminde dirhem kazandığı değerler üzerine yapılan bazı başka çalışmalar da Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde dirhem 2.93 gr.¹⁸ seviyesini gördüğünü (Ashtor, 1976: 293) ortaya koymaktadır. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde 2.93 gramlık

¹⁵ Endülüs kentleri ve bölgeleri hakkında temel bir bilgi için bk(Ziya Paşa, 2013:421-438)

¹⁶ Memlûklarla ticareti yasaklayan Papa, V. Clement olup, kendisi 1309-1314 tarihleri arasında bu görevi yürütmüştür. Kronolojik Papalık tarihi için bk(Ullman,1972: 372-376)

¹⁷ İslam şeriatına göre dinarın vezni 4.25 gr. olmalıdır.

¹⁸ İslam şeriatına göre dirhem 2.97 gr. olmalıdır.

dirhem vezninin hem İslam şeriatına en yakın hem de 267 yıllık Memlûk tarihi boyunca kaydedilmiş en yüksek değer olduğu görülür. Bu açıdan, Muhammed b. Kalavun'un Memlûk iktisat tarihindeki bir önemi de Memlûk parasını en değerli hale getiren kişi olmasıdır.

2- Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde İktisadî Alanda Yaşanan Olumsuz Gelişmeler

Muhammed b. Kalavun Dönemi Memlûk tarihinde iktisadi açıdan başarılı bir dönem olarak değerlendirilir. Ancak yine de bu dönemde yaşanan ve siyasi kaynaklı olarak değerlendirilebilecek bazı amiller ülke ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Buna örnek gösterilebilecek olan Memlûklar ile İlhanlılar arasındaki rekabetin Memlûk Devleti ile yaşıt olduğunu söylemek mümkündür. Üstelik bu rekabet yalnız siyasi değil aynı zamanda iktisadî alanda da kendisini göstermekteydi.

İlhanlıların zengin Memlûk topraklarını ele geçirmek için öncelikle *Biladü's-Şam* bölgesine sefer düzenleyerek onları iktisadi açıdan vurmaya hedeflemeleri tesadüf değildir. Muhammed b. Kalavun Döneminde bu türden saldırılar olduğu ve bu saldırılar esnasında ülke ekonomisinin büyük zarar gördüğü kaynaklardan anlaşılmaktadır. Siyasi sorunlara bağlı olarak ortaya çıkan iktisadi ve sosyal sorunlardan bir diğeri de bölgeler arası demografik yapının da değişmesine zemin hazırlayan kitlesel göçlerdir. Doğal afetler, salgın hastalıklar, zararlı haşeratin neden olduğu kıtlık hali, depremler ve seller gibi bazı tabii ve coğrafi etkenler de Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde tesadüf edilen iktisadi hayatı olumsuz etkileyen durumlardır.

Memlûk siyasi tarihinin adeta kronik bir sorunu diyebileceğimiz muktedir emirler arasındaki iktidar mücadelelerinin etkilerine Muhammed b. Kalavun'un çalışma konumuz dışında kalan ilk iki döneminde tanık olunmaktadır. Ancak 1310 yılından sonra sultanın iktidarı ele aldığı ve kendi politikalarını ikame etme gücüne ulaştığı üçüncü saltanat döneminde bu neviden ciddi bir zafiyete tesadüf edilmemektedir. Zira onun muhalif olabilecek emirleri bertaraf ederek (Baybars el-Mansûrî, 2016: 201) Nâib-i Saltana makamını lağvetmesi buna örnek gösterilebilir. Ancak yine de dönemin çağdaşı olan İbn Kesir tarafından bilhassa Suriye bölgesinde yaşanan hadiselerle ilgili olarak verilen detaylar, Muhammed b. Kalavun Döneminde de siyasi meselelerin iktisadi açıdan bazı olumsuz sonuçlar doğurduğuna hükmetmek için yeteri kadar ipucu vermektedir. Bazı güçlü emirler, eline *Eşref Halil'in kanı bulaşmış olan Şemseddin Karasungur'un*¹⁹ ve muhalefeti çeşitli vesilelerle ortaya koymuş olan Trablus naibi Akkuş el-Efrem'in²⁰ görevlendirilmelerine karşı çıkmaktaydı. Nitekim adı geçen iki emirin İlhanlılara sığınmasıyla sonuçlanacak süreç (İbn Kesir, Cilt 14, 1995: 129-130) önce İlhanlıların bölgeye davet edilmesiyle siyasi sahada, ardından da iktisadi sahada menfi neticeler doğuracaktır.

Memlûklarda 1264-1350 tarihleri arasındaki buğday fiyatlarındaki dalgalanmaları inceleyen bazı istatistiksel çalışmalar, fahiş artışlarda (Ashtor, 1976: 293-294) siyasi nedenlere dayalı bazı etkenler olduğunu göstermektedir. Muhammed b. Kalavun'un saltanatının son yılında da deyim yerindeyse eski hastalıklar tekrar nüksetmiş ve Makrizî'nin tanımıyla *ümeranın birbirine düşmesi* nedeniyle iktisadi hayatta olumsuz bir tablo ortaya çıkmıştır. Onun verileri muteber kabul edilirse Muhammed b. Kalavun'un öldüğü yıl 1 irdeb²¹ buğday 15 dirhemden 30 dirheme çıkmıştır (Makrizî, Cilt 2/II 1939: 522). Görüldüğü gibi Memlûk tarihinde siyasi istikrar ile iktisadi kriz arasında ters bir orantı vardır. Muhammed b. Kalavun Devri için söylemek gerekirse, onun üçüncü döneminin başlangıç kısmı ve hastalandığı son dönemde ümeradan kaynaklı iktisadi sorunlar yaşanmış ancak saltanatının kahir ekseriyetinde sultan başarılı bir iktisadi yönetim sergilemiştir.

¹⁹ Şemseddin Karasungur'un biyografisi için bk (Sâfedî, Cilt 4, 1418/1998:87-100)

²⁰ Cemaleddin Akkuş el-Efrem'in (ö.720/1320) hayatı ve faaliyetleri ile ilgili olarak bk (Sâfedî, Cilt 1, 1418/1998:561-573; İbn Tagribirdî, Cilt 3, 1984:9-14).

²¹ Irdeb, Mısır'da tahıl ölçümü için kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Tarihsel süreçte tahıl türüne ve kullanıldığı farklı coğrafyalara göre değişmekle beraber W. Hinz tarafından yapılan hesaplama göre 1 irdeb yaklaşık 74 kg (73.125 kg) ağırlığa tekabül etmektedir. Detaylar için bk (Hinz, 1990: 47-49.)

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde iktisadi hayatı olumsuz etkileyen durumlardan bir diğeri de kitlesel göç hareketleridir. İnceleme alanına giren dönemde insanların temel ihtiyaçlarını gidermede sıkıntı yaşaması sonucunda Kahire başta olmak üzere Memlûkların büyük kentlerinde adeta nüfus patlaması yaşanmıştır. Muhammed b. Kalavun'un ikinci saltanat dönemi başlarındaki nüfus hareketleri, fiyat dalgalanmaları ve krizlerle ilgili olarak dönemin tanıdığı olan Nüveyrî ve İbn Kesir gibi tarihçiler önemli bilgiler vermektedir (Nüveyrî, Cilt 31, 1412/1992: 413; İbn Kesir, Cilt 14, 1995: 47-48). Bu bilgiler göz önüne alındığında iktisadi olumsuzluklar doğuran bu problemlerin İlhanlıların bölgedeki faaliyetleri ile yakından ilgili olduğu (Gökhan, 1998: 189) sonucuna varmak mümkündür.

Suriye bölgesinde siyasi istikrarsızlık ve göç sarmalının tetiklediği bir dizi iktisadi sorun yaşanırken Mısır'da da Nil rejimindeki düzensizlikler ve hastalık taşıyan rüzgârların neden olduğu nüfus kayıplarıyla ilgili kayıtlar dikkat çekicidir. Asvan bölgesinden 1316 yılında esen veba yüklü rüzgârlardan bahseden Makrizî, bu durumun neden olduğu toplu hayvan ölümlerine değinmektedir. Üstelik kayıpların hayvanlarla sınırlı olmadığı, çok sayıda insanın bu mikrobik havadan etkilenerek hayatını kaybettiğini de eklemektedir (Makrizî, Cilt 2/I, 1939:162). Bu kayıtlar değerlendirildiğinde kayıpların Memlûk ekonomisini çift yönlü vurduğu sonucuna ulaşmak mümkün olur. Evvela ekonominin temel taşı olan ve bir mal ya da hizmet üretmesi muhtemel insanların ölümü elbette iktisadi açıdan kayıptır. Memlûk ekonomisi için hayati öneme sahip olan hayvan ölümlerinin de olumsuz etkisi bu kaybı bir kat daha artırmıştır.

Mısır'ın iktisadi hayatı üzerinde doğrudan etkili olan Nil nehrinin Muhammed b. Kalavun Dönemi'ni içine alan tarihsel süreçteki rejim hareketlerini inceleyen kaynaklara bakıldığında çoğunlukla Nil nehrinin fazla su taşımasından kaynaklanan sorunlar yaşandığı dikkat çekmektedir. Nil nehrinin Mısır'a bereket getirmesi için 16 zira²² seviyesinde olması beklenir. Şayet su seviyesi 16 ziranın altında kalırsa ya da üstünde olursa bu durum başta iktisadi sıkıntılar olmak üzere buna bağlı olarak yaşanması muhtemel sosyal patlamalara neden olurdu. Makaleye konu olan 1310-1341 tarihleri arasındaki beklenen seviyenin üstünde gerçekleşen durum şöyledir: 1310 yılında Nil seviyesi 18 zira 3 parmak, 1317 yılında 18 zira 22 parmak, 1324 yılında 18 zira 19 parmak, 1332 yılında 18 zira 11 parmak, 1335 yılında 18 zira 21 parmak ve 1341 yılında 18 zira 9 parmak (Emin Sami Paşa, 1356/1937: 164-178). İbn Kesir'in afet olarak nitelendirerek *yüz yıldan beri emsali görülmemiş bir taşkın* ifadeleriyle tavsif ettiği (İbn Kesir, Cilt 14, 1995: 195) 1324 yılı taşkınlarının da Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde iktisadi hayatı derinden etkilediği görülmemektedir. Esasen İbn Kesir tarafından kullanılan ifadeyi, taşkınının neden olduğu vahim tabloyu izah için kullanılan mübalağa cümlesi olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Zira Nil takvimi incelendiğinde 1317 ve 1335 taşkınlarının şiddetinin 1324 taşkınından az olmadığı görülecektir.

İbnü'l-Verdî tarafından 1331 yılı ile ilgili olarak yapılan bir değerlendirme de Nil taşkınlarının ülke ekonomisi üzerindeki olumsuz etkileri hakkında bir fikir verebilir. Ona göre 1331 yılı taşkınlarından sonra oluşan zarar aylık bazda 1.000.000 dinardan²³ daha az değildi (İbnü'l-Verdî, Cilt 2, 1996: 290; Gökhan, 1998: 206). Adı geçen kayıtlarda verilen zarar miktarının hangi ölçüler kullanılarak hesaplandığı, toprak sahiplerinin zararı mı yoksa devletin alacağı vergiden feragat etmesi sonucunda oluşan zarar mı olduğu konusunda bilgi sahibi değiliz. Ancak hangi açıdan bakılırsa bakılsın, 1331 yılı da Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde iktisadi açıdan olumsuzlukların yaşandığı bir yıl olarak kayıtlara geçmiştir.

²² İslam coğrafyasında kullanılan ölçü birimleri üzerine yazılan bir eserde zira Abbâsîler Dönemi'nde (750-1258) kullanılan kara arşını olarak tanımlanmakta ve metrik sistemdeki karşılığı 54.04 cm olarak gösterilmektedir. Zira ve türevleri ile ilgili olarak bk (Hinz, 1990: 67-80)

²³ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde dinarın 4 gr. olduğu ve makalenin yazıldığı gün (27 Mart 2019) IMKB verileri ışığında altının gram fiyatının 230 TL olduğu düşünülürse toplam yıllık maliyet şu şekilde olacaktır: 230 TL X4 gr altın= 920 TL. 1 dinar, aylık zarar olan 1 milyonla çarpıldığında=920.000.000. TL. Bu taşkınların yıllık maliyetini bulmak için de çıkan sonuç 12 ile çarpıldığında ise: 920.000.000X12 ay=11.040 milyar TL.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde gerçekleşen iktisadi olumsuzlukların, yalnız siyasi nedenlere bağlı değil aynı zamanda coğrafi ve tabii nedenlere de bağlı olduğu görülmektedir. Sultanın ilk iki dönemiyle ilgili bilgi veren kaynaklar aynı etkenlerin Muhammed b. Kalavun'un üçüncü dönemindeki iktisadi krizlerin de nedeni olduğunu ortaya koymaktadır. Bir örnek vermek gerekirse; İbn Devâdârî 1300 yılında aralıksız 40 gün yağın yağmur neticesinde Şam'da 1 gırara²⁴ buğdayın 200 dirhemden 300 dirheme çıktığı (İbn Devâdârî, Cilt 9, 1960:45-46) bilgisini verirken, bu dönemin iktisadi durumunu ortaya koymak için yapılan çalışmalar, 1309 yılında Kahire'de yağmur duasına çıkıldığını (Selim, Cilt 2, 1962: 188-189) ortaya koymaktadır. Görüldüğü gibi yağış miktarının az olması da fazla olması da tıpkı Nil nehrinin rejimindeki düzensizlikler gibi iktisadi sıkıntılara neden olmaktadır.

Muhammed b. Kalavun'un temel iktisadi anlayışı incelendiğinde sultanın öncelikle üretimi teşvik etmek amacıyla çeşitli vergi düzenlemeleri yaptığı ve hatta bazı vergi türlerini kaldırdığı görülmektedir. Yukarıda da bahsedilen bu tercihin nedenini piyasada istenen miktarda mal bulunabilmesi için üretimi destekleme düşüncesinde aramak gerekir. Piyasa ekonomisinin belli standartlarda işlerliğini devam ettirebilmesi için de az ya da çok devlet müdahalesi zorunludur.²⁵ Bu müdahale sürecinde de Muhammed b. Kalavun tarafından kullanılan müdahale araçlarının bazen olumlu neticeler verdiği gibi bazen de durumu daha olumsuz hale getirdiği anlaşılmaktadır. Memlûk İktisat tarihinde kullanılan piyasa araçları üzerine yazılan bazı tetkik eserler Muhammed b. Kalavun'un son dönemlerinde iktisadi hayatı olumsuz etkileyen bazı politikalar izlendiğini ortaya koymaktadır. Eldeki verilere göre sultan 1336 yılında Nâzirü'l-Has aracılığıyla piyasadaki tüm altını toplatarak yeni bir dinar bastırmak istedi. Piyasaya sürülen yeni dinara ise 25 dirhem paha biçildi. Ancak dinarın gerçek değerinin 25 dinar etmemesi nedeniyle halk nezdinde bu dinarın kabul görmediği (Necidî, 1414/1993: 277) ve piyasada kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, toplam üç dönem halinde Memlûk Devleti'ni (1250-1517) en uzun süre yöneten Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanat döneminin iktisadi durumu ortaya konmaya çalışılmıştır. Ana kaynaklar tarafından verilen bilgiler ve tetkik eserler yardımıyla dönemin iktisadi yapısı, Memlûk ekonomisini doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen amillerin neler olduğu sorusuna cevap arandı. Muhammed b. Kalavun'un ilk iki dönemi ve çalışmaya konu olan üçüncü saltanat dönemi başlarında siyasi hâkimiyeti sağlama konusunda yaşanan sorunların iktisadi bakımdan olumsuz sonuçlar doğurduğu görüldü.

Muhammed b. Kalavun üçüncü döneminde kendi iktidarını pekiştirerek ülkeyi farklı alanlarda geliştirebilmek için çareler aradı. Onun bu amaçla uygulamaya koyduğu en radikal projelerden biri, ülke topraklarında yeni bir arazi tahriri yapmak demek olan *er-Ravku'n-Nâsirî* oldu. Sultan bu hamleyle hem toprak mülkiyetini kendi lehine değiştirerek yeni kaynak elde etmiş hem de ümeranın elindeki ikta miktarını azaltarak onların nüfuzunu kırmış oldu. Esasen arazi reformu, sultana ülke ekonomisini geliştirme ve uygulamaya koymayı düşündüğü büyük yatırımlar için yeni kaynaklar bulma imkânı sunarken diğer taraftan da muktedir emirleri karşısına alarak saltanatını kaybetme riski içeriyordu. Ancak elde edilen bilgiler, Muhammed b. Kalavun'un 4 büyük tahrir çalışması yaparak bu riski aldığını ve kararlı bir politikayla tarımsal verim ve devlet gelirini artıracak bu politikayı başarıyla hayata geçirdiğini göstermektedir. Eldeki kayıtlar, kalpazanlarla mücadele ve sahte para basanların mallarını müsadere etme konusundaki kararlı tutumuna şahit olduğumuz sultanın spekülâtif hareketlerle iktisadi dengeyi bozmaya çalışan muhtekir zümreyi karşısına almaktan da çekinmediğini göstermektedir. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde dinar (4 gr.) ve dirhem (2.93 gr.) kazandığı ve

²⁴ Bir ölçü birimi olup 206 litre ya da 204,5 kg buğdaya denk düşmektedir. Detaylar için bk (Hinz, 1990: 46)

²⁵ Piyasaya devlet müdahaleleri ve müdahale yöntemleri ile ilgili olarak bk(Genç, 200: 43-52).

Memlûk tarihinde bir daha ulaşılamayan yüksek değerlerin ortaya çıkmasında bu kararlı tutumun etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Mısır'ın yalnız tarımsal sulama ihtiyacını değil aynı zamanda içme suyunu da karşılayan Nil nehri kuşkusuz Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde iktisadi bakımdan önemli projelerin odağında yer almıştır. Günümüz Kahire'sini gezen insanlar onun döneminde yapılan ve devletin yönetim merkezi olan *Kalatü'l-Cebel'e* su götüren kemerlerden arta kalan yapı parçalarını müşahede etme imkânına sahiptir. Ancak Muhammed b. Kalavun'un hayata geçirdiği Nil nehri konusunda iktisadi bakımdan büyük önem taşıyan projeleri bununla sınırlı değildir. Sultan tarafından yaptırılan ve *Halicü'n-Nâsirî* adıyla bilinen büyük kanal, bir yandan taşkınları önleyerek üretim miktarının düşmesini engellerken çalışmada değinildiği gibi diğer yandan sulanabilir arazi miktarını artırarak Nil sularının berekete ve iktisadi kazanca dönüşmesine katkı sağlamıştır.

Ne yazık ki elimizde Muhammed b. Kalavun öncesi ve sonrasında Mısır'ın sahip olduğu sulanabilir alanlarla ilgili görebildiğimiz kadarıyla herhangi bir istatistiksel veri bulunmamaktadır. Her ne kadar onun sulanabilir alanları ne kadar arttırdığına dair kayıtlar bulunmuyor ise de Mısır tarihçilerinin hemen hepsinin Muhammed b. Kalavun Dönemi'nden bahsederken bu kanalları geniş bir şekilde eserlerinde işlediklerini görmekteyiz. Bu da yapılan kanalların; yerel, bölgesel ve ulusal çapta üretime ve dolayısıyla iktisadi kalkınmaya önemli katkılar sağladığı yorumunu yapmamıza imkân vermektedir.

Kaynaklardan yola çıkarak edinilen bilgiler Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk iktisadi hayatını olumsuz etkileyen siyasi amillerin iç ve dış kaynaklı olarak iki grupta mütalaa edilmesinin isabetli olacağı gösterdi. İçerideki iktidar kavgalarında zaman zaman sultana karşı ortaya çıkan muhalefet gruplarının rolü görülürken dış kaynaklı siyasi meselelerde, başta İlhanlılar olmak üzere Papa'nın organize edip rol aldığı bir dizi güç merkezinin etkinliği görülmüştür. İç meseleler daha çok ülke merkezinde etkisini gösterirken dış meseleler günümüz Suriye'si başta olmak üzere nispeten merkeze uzak bölgelerde etkisini hissettirmiştir. Sonuç olarak her iki durum da yalnız siyasi sahada değil aynı zamanda iktisadi sahada olumsuz neticeler doğurmuştur. Muhammed b. Kalavun'un bu neviden meselelerle mücadele yöntemini seçerken hem ödül hem ceza seçeneklerini kullandığı görülmektedir. Zira İlhanlılardan ya da Aragon Krallığı'ndan gelen ve tehditkâr ifadeler içeren mektuplara sultan aynı tonda cevap verirken, bilhassa iktisadi bakımdan tarafların avantajına olabilecek anlaşmalar yapmaktan, bazı imtiyazlar vermekten de geri durmamıştır.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde iktisadi sahada yaşanan olumsuz durumlardan bazılarının da tabii ve coğrafi nedenlere bağlı olarak ortaya çıktığı müşahede edilmiştir. Zira bu dönemde yaşanan depremler, kuraklık hadiseleri, taşkınlar, veba ve diğer salgınlar hem insan ölümlerine hem hayvanların telef olmasına hem de bazı mülklerin yıkılmasına neden olduğu için çok boyutlu kayıplara yol açmıştır. Bu kayıpların ulaşabildiğimiz kaynaklarda genellikle bölgesel hadiseler arasında zikredildiği görülmektedir. Ancak iktisadi olumsuzluk açısından bu hadiselerin toplam maliyeti düşünüldüğünde, ülke genelini etkileyen göç hareketlerine zemin hazırladığı anlaşılmaktadır. Üstelik bazen merkezi bütçeden afete maruz kalan bölgelere yapılan ayni ve nakdi yardımlar olduğuna yönelik bilgiler, Memlûk tarihçilerinin sunduğu kayıtların genel bir bilançoya dönüştürülerek yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle elimizde İbnü'l-Verdî tarafından 1331 yılı ile ilgili olarak sunulan bir kayıt çalışmamızda tahmini bir bilançoya dönüştürülmüştür.

Son söz olarak söylemek gerekirse; Muhammed b. Kalavun Dönemi Memlûk tarihinde yalnızca siyasi açıdan değil iktisadi açıdan da en önemli dönemlerden biridir. Bunun en somut kanıtı ise makalede ortaya konmaya çalışıldığı gibi dinar ve dirhem bu dönemde kazandığı değere Memlûk tarihinde bir daha ulaşamamış olmasıdır.

KAYNAKÇA

- Aktan A (1996) Bahrî Memlûklerden Sultan Kalâvûn ve Hanedanı *Belleten*, Cilt LIX/226: 605-620.
- Ayalon D (1979) *The Mamluk Military Society* (Variorum Reprints, London).
- Ashtor E (1976) *A Social and Economic History of The Near East in The Middle Ages*, (St. James's Place, London).
- Âşur S.A (1976) *el-Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve's Şam*, 2. Basım (Dâru'n Nehdati'l Arabiyye, Kahire).
- Atiya A. S (1966) *Egypt and Aragon: Embassies and diplomatic correspondence between 1300 and 1330 A.D.* (yy).
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l Müeyyed İmadüddin İsmail(1997/1417) *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, thk. Mahmud Deyyub (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut).
- (Tarihsiz) *Takvimü'l-Büldân*, M. Reinaurd (Neşr.), (Darü's-Sâdır, Beyrut).
- Emin Sami Paşa (1356/1937) *Takvimü'n-Nil*, Salah Fazl(haz.), Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, Kahire.
- Garsüddin Halil b. Şahin ez-Zâhirî (1988) *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik ve Beyani't-Turuk ve'l-Mesâlik* (Daru'l-Arabi'l-Bustanî, Kahire).
- Genç M (2000) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul).
- Gökhan İ (1998) XIII ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtıkklar ve Vebalar. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ.
- Hammâde M. M (1398/1978) *el-Vesâiku's-Siyâsiyyeti ve'l-İdâriyyeti li'l-Asri'l Memlûkî*, (y.y., Dimaşk).
- Herodotos (2014) *Histoires*, X. Basım, çev. Müntekim Ökmen. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul).
- Hinz W (1990) *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, (Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul).
- İbn Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek (1960) *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürü'l-Fâhir fî Sireti'l-Meliki'n-Nâsir*, Cilt 9, Hans Robert Roemer (thk.) (y.y., Kahire).
- (1971) *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürretü'z-Zekiyye fî Ahbâri Devleti (Mülûki)'t - Türkiye*, Ulrich Haarman (thk), Cilt 8, (y.y., Kahire).
- İbn Dokmak, Sarimüddin İbrahim (1999) *en-Nüfhatü'l-Miskiyye fî'd-Devleti't-Türkiye: min Kitabi'l-Cevheri's-Semin fî Siyeri'l-Hulefa ve'l-Mülûk ve's-Selâtin (min sene 637 hatta sene 805)*, Ömer Abdüsselam Tedmürî (thk.), Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- İbn Hacer, Ebü'l Fazl Şihabüddin Ahmed (1414/1993) *ed-Dürerü'l-Kâmine fî Â'yani'l-Mieti's-Sâmine*, Cilt I-IV, (Darü'l-Cil, Beyrut).
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (1413) *Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Asarahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber* (Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye, Beyrut).
- al-Harity H (2000) The Patronage, of al-Nasir Muhammad İbn Qalavun 1310-1341, Mamluk Studies Review, IV: 219-244.

- İbn İyas, Ebü'l-Berekat Zeynüddin Muhammed (1431/ M. 2010) *Bedaiü'z-Zuhur fî Vekai'd-Duhur*, Muhammed Mustafa (thk.), Cilt 1-5 (Müessesetü'r-Reyyan el-Ma'hedü'l-Almani li'l Ebhasi's-Şarkıyye, Beyrut).
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail (1995) *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Mehmet Keskin (çev.), (Çağrı Yayınları, İstanbul).
- İbn Tagribirdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf (1413/1992) *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûkü Mısır ve'l-Kahire*, Cilt 8-9, Muhammed Hüseyin Şemsuddin (thk.), (Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut).
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddin Ömer (1996) *Tetimmatü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Târihu İbni'l Verdî)*, Cilt I-II, (Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut).
- Kanat C (2000) Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar, Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı 15: 105-120.
- el-Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed (1939) *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, neşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Cilt I-III, (Matbaatü'l-Cenne, Kahire).
- el-Hutatü'l-Makriziyye el-Mevaiz ve'l-İtibar fî Zikri'l-Hitat ve'l-Asar*, (Tarihsiz), Cilt I-II, (Darü's-Sadr, Tab'atü Cedidetü Bil-Ufset, Beyrut).
- Necidî A.H.M (1993/1414) *en-Nizamü'n-Nakdiyyi'l-Memlûki 648-922 h/1250-1517 m: Dirase, Tarihiyye, Hadariyye* (Mektebetü'l Ubeykan, Riyad).
- Nüveyrî, Ebü'l Abbas Şihabüddin Ahmed (1412/1992) *Nihayetü'l-Ereb fî Fünuni'l-Edeb*, thk. el-Baz el-Arinî, (el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitab, Kahire).
- Pedani M. P. (2002) *Bahrî Memlûklerle Venedikliler Arasındaki Ticari Antlaşmalar, Mahmut Yavaşı (çev.), Türkler*, Cilt 5 (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).
- Poliak A. N (1939) *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon: (1250-1900)*, (The Royal Asiatic Society, London).
- Rükneddin Baybars el-Mansurî ed-Devâdar (2016) *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fî'd-Devleti't-Türkiyye*, Hüseyin Polat (çev.) (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- (1998/1419) *Zübdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, thk. D. S. Richards. (Das Arabische Buch, Beyrut).
- es-Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddin Halil b. İzzeddin Aybek (1418/1998) *A'yânü'l-Asr ve A'vanü'n-Nasr*, Cilt 1-2-4, Dr. Ali Ebû Zeyd ve diğerleri (thk.), (Darü'l-Fikr, Dimaşk).
- Said R (1933) *The River Nile* (Pergamon Press, yy.)
- Sağlam A (2015) Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341). Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Manisa.
- Selîm M. R (1962) *Asru Selâtini'l-Memâlik ve Nitâcühü'l-İlmî ve'l-Edebî*, Cilt 3, Mektebetü'l Adab el-Cemami', Kahire).
- Surûr M. C (1947) *Devletü Benî Kalavun fî Mısır*, (y.y.,Kahire).
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman (1997) *Hüsni'l-Muhadara fî Ahbâri Mısır ve'l-Kahire*, Cilt I-II, (yy, Beyrut).
- Tsugitaka S (1998) The Prorosers and Supervisors of al-Rawk al-Nasırî in Mamluk Egypt. Mamluk Studies Review II: 73-92.

-
- Ullmann W. (1972) *A Short History of the Papacy in the Middle Ages* (Methuen Co Ltd, London).
- Yiğit R (2018), Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat, Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Nevşehir
- Ziya Paşa (2013) *Endülüs Tarihi*, haz. Cemil Çiftçi, (Mostar, İstanbul).